

З НЕОПУБЛІКОВАНОЇ ФОЛЬКЛОРНОЇ СПАДЩИНИ ІВАНА МАНЖУРИ

Наталія ВАСИЛЕНКО,
Людмила ІВАННІКОВА

Іван Іванович Манжура (1851–1893) — видатна постать в історії української фольклористики. Його біографію та наукову діяльність ґрунтовно дослідили М. Сумцов, М. Биков, Т. Романченко, В. Білий, М. Мочульський, І. Березовський, Л. Каширіна¹. Його фольклорні записи високо оцінив академік О. Потебня, відзначивши їх точність і документальність. Схвальну оцінку І. Манжури як великому знавцеві народної творчості, звичаїв, мови дали відомі українські вчені М. Драгоманов, Д. Мордовець, М. Янчук, І. Франко. Останній називав його «сильним і совісним збирачем етнографічних матеріалів».

З початку 70-х років XIX ст. І. Манжура жив на Катеринославщині. Упродовж 1871–1873 рр. він мандрував селами губернії, збираючи зразки народної творчості, вивчав мову, побут, культуру і звичаї степовиків Південної України. З 1876 р. він уже постійно мешкав на Катеринославщині — то в самому губернському центрі, то поблизу нього — в селах Мануйлівці Новомосковського та Олексіївці Олександрівського повітів. У 80-х роках XIX ст. І. Манжура працював у газетах «Екатеринославський листок» (згодом — «Дніпр») і «Степ», де з 1884 р. друкував свої фольклорні записи та невеликі етнографічні розвідки.

Початок 70-х років XIX ст. був, за значенням самого І. Манжури, початком його фольклористичної діяльності, і цей поштовх дала йому саме Катеринославщина. Мандруючи пішки селами степової України та Слобожанщини (сусідня Харківська губ.), І. Манжура зібрав близько тисячі пісень, сотні легенд і казок. М. Сумцов зазначав, що до цих записів можна ставитися з повною довірою, а були вони такими документально точними завдяки тому, що поет усе життя вивчав і глибоко знав та відчував живу народну мову. Це засвідчує й той факт, що іноді важко відрізнити його літературні стилізації від справжнього фоль-

клорного твору (це стосується, зокрема, казки «Лиха година»).

«Манжура входив в глибоку народної життя, проживав в крест'янських хатах, на пасеках», — згадував М. Сумцов². Осць де секрет таланту Манжури як письменника і як фольклориста! Записи він робив не з пам'яті, а безпосередньо з народних уст. І ще в тому, що записував усі жанри, які траплялися в його фольклористичній практиці — прислів'я, загадки, повір'я, замовляння, казки, міфологічні та історичні легенди, а головне — діалектну лексику свого краю.

Що стосується фольклорної прози, то величезну добірку його записів надруковано у збірнику М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» (1876). Вони становлять більше половини збірника.

Як відомо, за життя І. Манжури було видруковано лише один фольклорний збірник — «Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях И. И. Манжурой»³, редактором якого був О. Потебня. У ньому близько 200 казок та легенд. Продовженням цього збірника був ще один, виданий Харківським історико-філологічним товариством уже після смерті поета — 1894 р. Це «Малорусские сказки, пословицы и поверья, записанные И. И. Манжурой в Екатеринославской губернии»⁴. Його редагував М. Сумцов. Сюди ввійшло 42 прозові твори, записані в Новомосковському повіті Катеринославської губ., насамперед нові варіанти казок, які не траплялися ні в збірниках І. Рудченка, ні у виданні М. Драгоманова. Високо оцінили цей доробок ученого Ф. Колесса, та й сам М. Сумцов, який знову ж таки звернув увагу на те, що «достоинства етнографических записей Манжуры обусловлены прекрасным знанием народной речи и пониманием художественных красот ее»⁵.

Якщо уважно подивитися на географію записів казок, то можна побачити, що більшість із них зібрано саме на Катеринославщині — у

Катеринославі та Новомосковську, в Павлоградському (села — Кам'янка, Мануйлівка, Гупалівка, Одиноківка) та Олександрівському (села — Олексіївка, Покровська, Новогригорівка, Благовіщенка, Трьомсинівка, Синьогубівка, Біляївка, Вербова) повітах. Отже, найбільше записів казок зроблено в Олександрівському повіті (тепер Запорізька обл.), у самому серці Запорозького краю, у слободах, які були засновані колишніми козаками на історичній території Запорозької Січі.

У Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 70, № 89) зберігається невеличка рукописна збірка казок, яку, очевидно, Манжура підготував до друку, бо на титулі зазначено: «Ив. Манжура, Сборник казок. Издание Книжного Ма[га]зина В. Е. Алексеева в Екатеринославе» (автограф, 28 арк.). Вона знаходиться у фонді Київського цензурного комітету. Імовірно, це ті казки, які з певних міркувань цензор не допустив до друку, і за життя фольклориста їх так і не було опубліковано. Три з них — віршовані переспіви народних казок «Чорт на одробітках», «Лиха година» та «Злидні» — були опубліковані вже в ХХ ст. у збірниках творів І. Манжури 1955, 1961 та 1980 рр. Ще одна казка — «Не судьба, а щіра правда» (арк. 3–19) залишилася поза увагою фольклористів і літературознавців, про неї не згадують у своїх монографіях про Манжуру ні М. Бернштейн, ні І. Березовський. Нині ми вперше вводимо в науковий обіг цей прекрасний фольклорний твір. Не виникає жодного сумніву, що казку записану з уст народу. Хоч І. Манжура ніде не зазначає ні місця, ні дати запису, однак, зважаючи на мовний колорит, можемо сміливо припустити, що записано її у 80–90-х рр. ХХ ст. на Катеринославщині, і навіть точніше — в Олександрівському повіті. Саме для цієї території характерні такі діалектні особливості, як пом'якшення шиплячих у коренях та в кінці слів («щіра», «жіти», «шішка», «хороший», «грошій», «подружімо», «лежить», «побачів», «ускочив», «прочітав», «неживі», «скажі», «служіти», «вчитель», «од-

важіти», «пришли», а також «хочь», «назустрічь», «владітемешь», «знайдешь», «маєшь»), м'які «р» та «к» («царь», «матір», «матірю», «в коморю», «теперь», «батьківській», «заправській»). На такі мовні особливості натрапляємо у фольклорних записах не лише І. Манжури, але й Г. Залюбовського, Б. Грінченка, що працювали на терені Катеринославської губернії. Колоритними є мова казки, картини міського побуту, життя купців та міщан, які вона відображає з етнографічною точністю. Тут дізнаємося про парубоцькі та шлюбні звичаї, зокрема, побратимство, яскраво змальований весільний обряд (запросини на весілля, боярування, дівич-вечір, застілля і особливо комора). Щодо поетики казки, то вона має ознаки і фантастичної (насамперед), і побутової, адже, очевидно, створена в пізніші часи. Сподіваємось привернути увагу фахівців до цього унікального твору.

¹Сумцов Н. Ф. Из украинской старины. — Х., 1905; Його ж. Памяти И.И. Манжуры // Киевская старина. — 1893. — № 10. — С. 80–90; Його ж. Современная малорусская этнография. — СПб, 1893. — Т. 1; Быков Н. Ив. Ив. Манжура, украинский этнограф и поэт (1851–1893) // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Т. 6. — 1910. — С. 13–37; Мочульський М. Іван Манжура, український поет і етнограф // Україна. — 1926. — Кн. V. — С. 23–59; Його ж. Погруддя з бронзи: Микола Цертелєв, Іван Манжура. — Л., 1938. — С. 35–181; Березовський І.П. Іван Манжура: Нарис життя і діяльності. — К., 1962; Українські народні пісні в записах Івана Манжури / Упорядкування, вступна стаття та примітки Л.С. Каширіної. — К., 1974.

²Сумцов Н. Ф. Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. — Екат., 1905. — С. 6.

³«Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях И. И. Манжурой». — Х., 1890.

⁴«Малорусские сказки, пословицы и поверья, записанные И. И. Манжурой в Екатеринославской губернии». — Сборник ХИФО. — Т. VI. — С. 161–197.

⁵Сумцов Н.Ф. Из украинской старины. — Х., 1905. — С. 135.

Автори вперше вводять у науковий обіг казку, записану І. Манжурою. Дослідивши діалектні особливості мови оповідача, припускають, що записано її було в Катеринославській губернії.

НЕ СУДЬБА, А ЩІРА ПРАВДА

Казка

На зразок з *Шехерезади*

Десь-то-недесь, у якомусь городі проживали собі по сусідству двоє купців. І було у тих купців по синові. От ті сини як грались змалку усе удвох, так і зросли удвох. А як дійшли вони до зросту літ та пішли парубкувати, так такі з їх огненні товариші задались, що усьому городу надивовижу. Що, було, один задума, а другий вже і надогад бере; куди один тільки зберастся, а другий вже і там. Отто дійшли вони своїх літ, пора їм вже і братись, один і каже:

— Знаєш що, брате, давай ув один день поберемось, ув один час, ув одній церкві і повинчаймось, так у нас, Бог дасть, і діти найдуться ув один день, — у мене син, а у тебе дочка... А там як дійдуть вони своїх літ, ми їх і подружимо.

— Е, — каже другий, — чому це так, щоб у тебе найшовсь син, а у мене дочка? Хай у мене буде син, а у тебе дочка!

— Та ні бо, — каже той, — я первий сказав, що у мене буде син!

Слово по слові — заспорились, а далі так полаялись до діла, наче б то так, щоб один одного вже повік і у вічі не видати. І така проміжду ними з того часу лайка та распора пішла, що хочь тому, хочь тому — а упада з того города сходити.

Скоро у того, що казав, що у його буде син, батько вмер, він спродавсь з усим хазяйством та й помандрував собі десь геть з того города.

От чі скоро, чі не скоро і прибивсь він в друге царство до другого царя. Та як був з себе козак дотепний, то скоро і пристав у того царя до двірні. Пожив він год, пожив і другий, баче царь, що він скрізь справний, полюбив його та й каже:

— Будь у мене за хазяїна, — І оддає йому від усього ключі. — Заправляй, — каже, — усім! чого кому треба — давай, що принесуть — приймай.

Ще він так пожив чі год, чі два, а чі може і більшь, — зве його раз царь до себе.

— Бачу я, — каже, — усю твою щіру мені службу, полюбив я тебе, немов рідного сина, заберай, — каже, — у мене дочку, а я як вму, то ти на моєму місті і владітимешь усім царством.

У царя, звістно, не які збори, як сказав — а раз і весілля одгуляли і стали молоді собі жіти.

А той його товариш, що на старому місті зостався, як довідався, що цей помандрував десь геть, суде себе та докоряє:

— Що це, — каже, — я наробив? Такого дорогого собі чоловіка та через пусте слово з батьківського подімя зігнав! Хай же, — каже, — по його слові буде: коли я одружусь і найдется у мене дочка, а у його син, так не дам я її ні за кого, як тільки за того, його сина.

І упало тоді так, що того ж дня, того ж часу, як той на царівні женився, оженився і цей другий товариш.

От як їх жінкам вийшла пора, знайшли вони собі по дитині. Тільки у царського зятя знайшовся таки син, а у того товариша дочка. Охрестив царський зять свого сина і назвав його Іваном. От росте той Іван та й росте, а такий до усього удавсь прийомний, що скоро і батькові у помочі став. А що з лица вже хорошій та красивий — мов та ясна зоря!

Дійшов Іван до зросту літ, аж ось батько його вмер, zostались вони з матірью сиротами, і зажурились Іван по батькові.

Та так зажурились, що ні за які діла не береться, усю батьківську справу запустив, навіть і ключі від усього десь з журби загубив. А тут вже знайшлись вже такі, зараз і підбрехали тому цареві:

— Це він, — кажуть, — не поважа вас, та тим і не слуха, тим і за діло не береться.

Цар розгнівався:

— А, коли так, — каже, — так підіть та стрібть його.

Поки ті налагодились, а Іванові вже хтось і звівив:

— Тікай, — кажуть йому, — швидче, бо хотять тебе звести.

Він як у чому сидів того часу, так у тому і подавсь, куди очі.

Іде собі та іде, аж ось йому назустріч жід з того города, відкіль і він.

— Продайте, — каже, — мені той карабель, що це до вас сьогодні з крамом пригналі, я вам зараз і грошій за його тисячу червінців дам.

Той подумав-подумав, — нащо мені, дума, тепер той карабель, а гроші у дорозі пригодяться, — отто і згодивсь.

Оддав йому жід гроші і розписались. Іван дав жидові свою розписку, що от я такий-то й такий, продав свій карабель з крамом, — а жід йому свою. І у цій жидовій розписці прописано, хто він і відкіля із родом, це б то Іван.

«Куди ж, — дума Іван, — тепер я піду? Піду лишень попереду на батьківській гріб та помолюсь за його душу, бо, може, це вже і востатнє».

Отто пішов на гробовище, знайшов батьковського гроба, сів та й плаче. Плакав, плакав він над ним, жалівсь на свою недолю, жалівсь, аж так там і заснув. І приснився йому сон. Чує він, що буцімто батько устав та й каже йому: «Іди ти, сину, у такий-то й у такий город, там тебе, — каже, — ніхто не знає і там ти собі долю знайдеш, бо там твоє десь счастья закотилось».

А справля його батько у той саме город, відкіля сам ще парубком вийшов. От Іван як прокинувся, Богу помоливсь та й пішов туди, куди йому увісні батько наказував.

От через яку годину приходе він у той город. Іде отто собі городом і баче — весілля йде. І молода така ж тобі хороша та прехороша, тільки дуже і смутна, йде з подругами та усе сльози роне. А це та була дочка того його батька товариша, шо за Івана була найменована, а це йшла заміж проти батьківської і своєї волі. Була вона на лиці красива та прекрасива, що чі і знайшов би де другу [кращу] за неї. От царь того царства і прочув про неї, призвав її батька та й каже:

— Хочу я твою дочку за себе узяти!

— Не можна, — каже той, — ваше царське величество, бо у нас з товаришем намовлено ще з паруботства так, що як у його найдеться син, а у мене дочка, так щоб нам їх подружити!

— А, коли так, — каже царь, — не хочеш ти давати своєї дочки за мене, так велю ідти їй за самого скверного мого конюшинного — Горбаня.

А там же той Горбань такий мерзенний та одворотний, що і сама найпоследня дівка не пішла б за його. Так що ж маєшь робити, хочеш не хочеш, а треба батькові давати її за того Горбаня.

Отто йде та молода з дружнями, а ці як загляділи нашого Івана, так ні одна з його і очей не зпуска. Та йому шішку, та йому стьожку:

— Приставай, — кажуть, — до нас у бояри! Він і пішов за ними.

От пішли бояри у суботу на дівичь-вечір і він з ними. Пришла йому світілька стьожку, він її червонця викинув; заграли йому музики, — він і музикам червонця... Так тими червінцями

і сипле, так і сипле, — кому треба, кому не треба — усим дає. Бояре дивують:

— Ось кому б, — кажуть, — бути молодим, а не цьому скверному Горбаневі! — Та й намовились одважити того Горбаня.

Ось у неділю, як одвели бояре старшу дружку додому та вивели молодих з-за столу, бояре і давай того Горбаня підпоювати. Сами по чарці випють, а він хочь потроху, та од усякого. Кинулись заводити молодих в коморю, — аж молодий сидить як квачь, вже через губу не плюне, хочь ти його викрути. Повели саму молоду, а бояре забрали Горбаня та десь у свининці і поклали, а дружка підмовили, щоб він того Івана до молоді у коморю упхнув. Той упхнув та ще і запер їх там.

От опинивсь Іван коло молоді та й каже їй:

— Не бійсь, мила, це царь хотів тільки тебе налякати, що оддам за Горбаня, а заправській твій молодий я!

Та ще й за столом очей з його не спускала, а це вже така рада, така рада...

От чі спав він, чі не спав, та як згадав, чога це він наробив, і що йому, як взна, на це царь заспіва, злякавсь, не став, бідаха, і світу дождитись, як був у самій сорочці та штанях — так і майнув у вікно та й подавсь з того города.

А той Горбань і собі того ж часу прокинувся, та як оглядівсь, що він десь у свининці з свинями, замість молоді спить, схопивсь та швидче хаміль, хаміль до горниць.

Тільки отто у горниці на двері — аж ось його тесь перестрива.

— А що, — пита, — сину, чі гаразд спалось?

— Та, хвалить Бога, гаразд, — каже, — тату.

— А ходім же, — каже, — тепер молоду провідаємо.

Отто пішли до молоді, зірк — аж у неї коло постелі уся Іванова одежа зложена на ослоні лежить. Той Горбань як побачив...

— Що, та як, хто це тут без мене був?

Роспитавсь батько — воно усе і виявилось.

— Не хочу я її, коли так, — каже Горбань, — і за жінку знать!

А батько йому:

— Коли не хочеш, то й не треба, прохати не будем! — та й вигнав його геть.

Пішов собі Горбань, та нікому і не хваливсь, а батько взяв тоді ту Іванову одежу, давай її обшукувати, давай обшукувати, та й найшов ту розписку, що йому тоді жід за карабель дав. Як прочітав же він ту записку, зараз пізнав, що це ж його товариша син, той саме, за якого він наміривсь дочку оддати. Кинулись його шукати — а його вже і духу близько нема.

А він як пішов собі та й пішов, та прийшов десь аж у другий город. Отто іде він тим городом, а люде і дивуються, що який то він на лиці хорошій, а іде розхристаний і босий.

Дивують на його, розпитують одне одного, чи бува не знають — звідки він або що. Так горе, ніхто бо не зна. От і сунули люде за ним усім базаром.

— Це, — кажуть, — чоловік ума тронувсь.

Баче Іван, що коло його вже і просунутись ніде, та мерщій у якийсь двір ускочив та і хвіртку зачинив. А у тому саме дворі та і жив сластьонщик, сластьони та медяники пече, було, та на продаж і носе. Побачив його той сластьонщик, прикликав його, приодіг.

— Будешь, — каже, — у мене за роботника.

От і став він у того сластьонщика служити. То хазяїн пече гарно, а роботник ще й чіще.

— Це, — каже, — малим ще мене так мати навчила.

Отто живе та й живе у того сластьонщика.

А та молода, що Іван з нею переночував, з тії ночі заваготіла, а як прийшлось вже їй — вона і найшла собі сина. От той син росте та й росте, вже і у школу ходе. Тільки школярі — ніхто за його чіще не вивче нічого, ніхто краще і не напише, та і в іграшках — усюди він первий. Давай школярі своєму учітелеві жалітись, що як він їх усіх скрізь заломляє.

— А ви, може, вчітель, спитайте його, хто йому батько? Скажіть так: хто не назве свого батька, того ми і до гурту [не приймемо].

От на другий день пристає той хлопчик до товариства у мнеча, чи що, гуляти, а вони йому:

— А скажі, хто твій батько?

— Хіба ж ви, — каже, — не знаєте, що такий-то і такий купець?

— Ні, — кажуть, — то твій дід, а ти собі безбатченко, шкода тебе і приймати!

Заплакав він і пішов додому.

Приходе додому та й хвалится, що як його школярі у іграшки не приймають за те, що він безбатченко.

— Скажіть, — каже, — мамо, хто мій батько?

Що ж йому мати скаже, як і сама гаразд не зна, хто у неї ту ніч був і де він тепер єсть, чи живий ще, чи може його вже і на світі нема. Сидять отто удвох та плачуть.

Аж на той саме час ось і батько нагодився.

— Чого це ви, — пита, — так розрюмались?

— Та як же, тату, — каже вона, — не плакати, що ось хлопья скоро до зросту літ доходе, а він і досі не зна, хто йому батько і де він.

— Ну так поїдьмо його шукати!

Зараз зібрались і поїхали у той город, де по записці, що жід дав, було сказано, той Іван проживав.

Приїхали — аж одну тільки стару його матір знайшли, та й та не зна, де він єсть і де його тепер шукати. Разказали вони їй усе, як діло було, забрали її з собою та знову і рушили далі. Проїздили вони так — вже не знать вже і стілько, аж ось і прибились до того самого города, де Іван у сластьонщика жив. От разтушувались собі десь і почали шукати. То батько піде однією вулицею, стара мати другою, а малого з челядью пошлють третьою, та так отто ходять по городу та розпитують.

От раз іде той хлопець із челядью і баче, що чоловік такі-то гарні, прегарні сластьони продає.

Малому і забажалось їх попоісти.

— Пробі, — просе свою челядь, — купіть та й купіть йому тих сластьонів.

— І охота, — кажуть, — вам таки сластьони серед базарю їсти? Ви ж таки купецького коліна, а це та ще на базарі — сама сіра їжа!

А хлопья ув одну душу — дай та подай йому тих сластьонів. Що ти малому даси! Порадилась челядь, порадилась — і повела його до того чоловіка. А це ж то той сам Іван, його батько, і був. От годує він того малого сластьонами та й згадав: «Може, — дума, — і у мене десь єсть вже такий саме син». Та щоб челядь не вела його скоро, да він її угоща сластьонами. Понаїдались вони отто і пішли собі.

Ось звернулись додому, посідали обідать, обідають — як неживі. А як ось на заїдки постановили сластьонів, то челядь повсякдень навперебій до них хваталась, а це і оком їх не веде, хлопья ж те геть і ніс копиле.

— Чом це ти, — питають його, — сььогодні сластьонів не їси? Їх же сама твоя баба пекла, а вона їх на самого царя постачала, і за неї у цілому царстві ніхто чіще їх не спече.

А хлопчак:

— Та ми, діду, вже їли на базарі сластьони, тільки ті кращі за ці!

— Як так? Де саме? — до челяді, та і розказала, де і як. А Іванова мати і каже:

— Підіть же та й мені таких саме купіть. — І гроші челяді дас.

Челядь як метнулась — за яку, може, хвилину вже купила, вже і принесла. Та ж мати тільки покуштувала їх, зараз і пізнала, що це її син пік.

— Це нейминуй, — каже, — він, бо я його ще малим цьому навчила.

Зараз отто побігла туди, де він їх продавав, як угляділа ще здаля, так і пізнала:

— Це ж, — каже, — він і єсть!

Ну, тоді зібрались усі докупи та й рушили до того царя, Іванового діда. Той зрадів їм, та як був він дуже старий, так усе йому царство своє передав.